

- злости. Граждане, не хотев, кажется, чтобы и тело Георгиево лежало вместе с Мономаховым, погребли оно вне града, в Берестовской обители Спаса» (Карамзин Н.М. *История государства Российского в 12-ти томах*. Т. III. М., 1991, 168).
- 21 Карамзин Н.М. *История государства Российского в 12-ти томах*. Т. III, 336.
 - 22 Щербатов М.М. *История Российская от древнейших времен*. Т. II. СПб., 1771, 252–253.
 - 23 Орлов А.С. *Древняя русская литература XI–XVII вв.* М.; Л., 1945, 68.
 - 24 Карпов А.Ю. *Юрий Долгорукий*, 103.
 - 25 Там же, 102.
 - 26 Подр. см.: Данилевский И.Н. *Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов*. М., 2004.
 - 27 Истрин В.М. *Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе*. Т. I: Текст. Петроград, 1920, 198, 285.
 - 28 Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. В 2-х томах. Т. 2. М., 1994, 506, 522.
 - 29 Плутарх. Изречения царей и полководцев. Плутарх. *Застольные беседы*. Л., 1990, 341.
 - 30 См.: ПСРЛ 1: 347; ПСРЛ 2: 489.
 - 31 ПСРЛ 2: 339–340.
 - 32 Бунин И.А. Чистый понедельник. Его же. *Собрание сочинений в четырех томах*. Т. IV. М., 1988, 204–205.
 - 33 *История Иудейской войны Иосифа Флавия*. Древнерусский перевод. Т. I. Отв. ред. А.М. Молдован; Изд. подг. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранков, А.М. Уткин. М., 2004, 88; Мешерский Н.А. *История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе*. М.; Л., 1958, 190.
 - 34 ПСРЛ 21: 45, 192, 195.
 - 35 ПСРЛ 21: 189.
 - 36 Истрин В.М. *Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе*. Т. I, 285.
 - 37 Она получит своё развитие позднее, в частности в упоминавшейся выше *Повести о зачале Москвы*, известной в списке третьей четверти XVIII в.
 - 38 То, что он был именно шестым сыном Мономаха, а не седьмым, как это утверждалось в *Степенной книге* (ПСРЛ 21: 190), показали исследования В.Л. Янина и В.А. Кучкина (Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила». *ТОДРЛ*. Т. XVI. М., 1960, 112–131; Кучкин В.А. *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.* М., 1984, 68; Его же. Юрий Долгорукий, 35).
 - 39 ПСРЛ 21: 190.
 - 40 ПСРЛ 21: 192.
 - 41 Согласно известию *Тверского сборника* (XVI в.), отсутствующему в древнерусских летописях, в 1156 г. «князь великий Юрий Володимерич заложи градъ Москву, на устниже Неглинны, выше реки Аузы» (ПСРЛ: 15: 225).

Владимир Рычка, Александр Ищенко

«Овогда ж писати в передняя, овогда же вступати в задняя»: про техніку створення давньоруських історичних творів

У *Галицько-Волинському літописі* (ГВл) тричі й тільки у першій, «галицькій», частині зустрічається доволі рідкісний вираз «овогда ... овогда»¹. Він є очевидно книжним² і, найімовірніше, вказує на належність цих фрагментів тексту єдиному авторові, орієнтованому на «високі» літературні зразки. У ГВл, найбільш вірогідно, він запозичений із *Історії іудейської війни* Йосифа Флавія. Тут цей зворот зустрічається теж тричі³:

1) Кн. 1, гл. XXIII, 2: «**овогда** ѿ своего замышления мльва. **овогда** съ своеє дрѣжинѣ кажа проповѣдати людемъ. дондеже ѿсѣче оупованіе братамо црѣское»⁴;

2) Кн. 2, гл. X, 5: «и пақы съзва лѣчьшихъ. **ѡвогда** моласа имъ. ѡвогда показаше имъ гаисвъ гнѣвъ. и свою ѡ него ноужѣ»⁵;

3) Кн 6, гл. I, 7: «и выиноу на которѣю страну притекаше рать съ тагостию. тоу быѣ кличъ и понюkanie ѡдолѣвающимъ. вопль же и плачь бѣгающимъ. ни бѣганіа ни гнания и мѣста имѣша. но сматѣшеса плъци. **ѡвогда** гонахѣ **ѡвогда** же бѣгахѣтъ *прѣдним*¹ же *ноужѣ*^а есть. или оубити или оубиенуоу быти. не соущю мѣста оубѣжания *задни бо цѣнѣшеса* не вдадохуоть имъ мѣста *выбѣжаніа*»⁶ (виділено скрізь нами, якщо не вказане інше — *Авт.*).

Як видно із наведених фрагментів *Історії іудейської війни*, схоже, запозичення відбулося з останнього прикладу — з шостої книги цього твору — адже саме тут ми бачимо ключові поняття (виділені курсивом) і структуру оповіді, подібну до т.зв. «хронологічної вставки»: «хронографоу же . *ноужа* *єсть* писати все . и вса бѣвшая. **ѡвогда** же писати *ѣпередная* . **ѡвогда** же востопати *в задная*»⁷. Отож є підстави вважати, що першим з аналізованих текстів була створена т.зв. «хронологічна вставка», що несе в собі ще явне запозичення зразка.

Зауважимо, що у шостій книзі *Історії іудейської війни* можна вказати на ще одне місце, яке могло вплинути на формування тексту цієї вставки. Дев'ята глава цієї книги, що містить завершення оповіді про взяття Єрусалима, закінчується словами: «римлане же пожгоша прѣдная и задная градная»⁸. Тут в одному реченні суміщаються важливі для «хронологічної вставки» слова «предняя» і «задняя». Взагалі у Флавія зустрічається ще три випадки суміщення цих слів (у п'ятій і шостій книгах)⁹, але цей приклад видається найбільш значущим. Адже одразу після наведеної фрази розпочинається X глава книги 6, яка присвячена розрахунку літ від заснування Єрусалима до його падіння, враховуючи попередні загарбання, відвоювання і розбудову міста, а також правління найвидатніших його царів. Це також створює паралелізм із «хронологічною вставкою», адже її автор обіцяв порахувати «числа літ».

Також відзначимо дуже високу імовірність того, що саме цьому книжнику належить і відома глоса про Совія до тексту *Іудейського хронографа*. Про це можна стверджувати не лише через те, що опис литовського язичництва збігається в обох випадках майже дослівно. Також, наприклад, у глосі про Совія ми бачимо схожу картину запозичень з хронографічних творів, як і у «галицькій» частині *ГВл*. У деяких випадках запозичення навіть збігаються. Скажімо, вираз «хотѣніе свое оуполоучивъ» (*Арх. 26v*¹⁰), що читається у глосі про Совія, запозичений, скоріше за все з *Історії іудейської війни* Іосифа Флавія, де ми знаходимо «оулѣчиша свое хотѣние»¹¹. Цей самий вираз читається у *ГВл* «хотѣния не полоучиши»¹². Важливо, що глоса про Совія теж закінчується розрахунком років «ѡ Авимелеха [...] до сего лѣта в наже начахомъ писати книги си»¹³. Чи не могло бути так, що автор, який вже зробив розрахунок років для однієї своєї роботи, хотів зробити щось подібне для другої, спираючись на попередні розрахунки?

За версією О.П. Толочка, обіцяні автором «хронологічної вставки» розрахунки могли полягати у встановленні років князювань Данила та Василька за аналогією із хронікою Малали і *Повістю временних літ*¹⁴. Цій версії знаходиться додаткове підтвердження у *Хроніці* Іоанна Малали — одному зі «взірців» нашого автора. Перша книга *Хроніки* починається описом «методів» роботи хроніста, в якому, зокрема, говориться:

Зъло добро мню [...] сказати и мнѣ поистиннѣ слоучившаѣса в части и въ лѣта црѣ, въшедъша въ оуши мои. глѣо оубо ѿ црѣтва Зинова и потом црѣтвовавшихъ. лѣпо же си иже боудоуть по мнѣ списати иже по семь блѣгги дѣла. сказаша оубо преже писавшей мир'ское бытие сице сѣще (*Арх.* 16 b)¹⁵.

Із цього самого «методологічного» вступу волинський хроніст запозичив правильну форму імені Євсевія Памфіла¹⁶, що є безпомилним маркером його знайомства із закликом Малали до своїх наступників-хроністів.

Усі наведені вище спостереження насправді можуть не суперечити одне одному. Вони дозволяють зробити загальний висновок: питання хронології та «теорії» історієписання надзвичайно цікавили нашого автора.

На цьому фоні може здатися дуже дивним, що власний роздум про писання історії він словесно моделював, як було показано вище, за оповіддю про жорстоке воєнне протистояння. Чи не відбиває це специфічного уявлення про власний труд, уподібнений до «труду ратного»? Чи, можливо, механізм запозичення схеми оповіді саме з цього місця Флавія «запустив» наявний в обох випадках (у фрагменті з XVIII книги *Хроніки* Малали та вказаному уривку з *Історії іудейської війни*) вислів «ноужа есть»? Як би там не було, контекст, з якого позичено поняття «предня» і «задня», може вказати на їх значення для волинського хроніста. У творі Флавія вони мають винятково просторовий, а не часовий сенс. Це спонукає вважати, що і руський книжник використовував їх в аналогічному розумінні. Тільки йому йшлося не про простір битви, а простір рукопису. Іншими словами, обіцяючи вписати розраховані літа «во задня», він говорив про останні сторінки рукопису.

Але повідомлення з подвійним «овогда» цікаві не лише для дослідження рецепції джерел. Вони дозволяють розкрити значно важливіший аспект роботи першого волинського хроніста, а саме — технологію створення чернеток і вставок до тексту.

У двох із трьох випадків уживання цей вираз є частиною «герметичних» текстів — закінчених невеликих повідомлень. Так, фрагмент «хронографу же . ноужа есть писати все . и вса бѣвшаѣ. ѿвогда же писати ^бпереднаѣ . ѿвогда же востопати в заднаѣ . чѣтѣи моудрыи разоумѣть»¹⁷ читається у так званій «хронологічній вставці», яка є цілком завершеним текстом¹⁸. Подібна ж ситуація з останнім випадком уживання виразу: «Андрѣви же на двое боудоушоу . ѿвогда взываюшоуса королевъ есмь . ѿвогда же Татарьскымъ»¹⁹ — тут ми бачимо також сюжетно завершене повідомлення про похід

Куремси на Кам'янець. Третій, але за ходом викладу перший, фрагмент не такий показовий, утім теж являє собою завершену автономну ремарку, вставлену в нарис боротьби за Галич між Данилом та Михайлом і його сином Ростиславом: «бывшю же межю ими . швогда мироу . швогда рати»²⁰.

Таким чином, із трьох випадків уживання виразу з подвійним «овогда» принаймні два припадають на фрагменти *ГВл*, що мають характер окремих одиниць. Водночас вільне володіння їхнім автором хронографічними текстами²¹ спонукає бачити в ньому того самого книжника, що створив усю «галицьку частину» *ГВл*, просякнуту «хронографічною мовою». Отже, маємо вставки до «основного тексту», зроблені самим автором. Як і в якому вигляді первинно створювалися такі вставки? — це найбільш інтригуюче і важливе питання, розгляд якого може відкрити техніку роботи бодай одного давньоруського хроніста.

Якщо уважно придивитися до текстуального оточення «герметичних» оповідань (про хронологію й Андрія) із подвійним «овогда», то ми помітимо своєрідні тексти-супутники. Це невеликі дивні фрагменти незрозумілого походження. Так, наприклад, після опису походу Куремси на Кам'янець знаходимо повідомлення про виправу Ізяслава на Галич. Незважаючи на довгу історіографічну традицію вважати це свідченням про реальний похід якогось Ізяслава на Галич у 1250-х рр., цей текст стоїть явно не на своєму місці. За Галич активно боровся Ізяслав Володимирович у 1230-х рр. у союзі з половцями та Михайлом Всеволодовичем. Напередодні монгольських завоювань цей князь зникає зі сторінок джерел, а через 20 років несподівано знову з'являється у колишньому амплу борця за Галич, після чого не менш раптово зникає. Пояснення може бути не історичне (яке зазвичай обирають дослідники), а текстологічне: цей фрагмент стосувався 1230-х рр. і потрапив на нинішнє місце помилково. Загалом обидва підозрілих повідомлення — про Андрія та Ізяслава — розривають розлогу оповідь про боротьбу Данила за Бакоту.

Схожа ситуація з «хронологічною вставкою». Безпосередньо перед нею ми бачимо невеликі повідомлення, пов'язані з литовськими подіями²². Проблема з ними у тому, що вони лише тематично продовжують попередню розповідь про війну з литовцями, але сюжетно є самостійними одиницями. Ці додаткові «литовські повідомлення» різко уриваються («Данилоу же гнѣвъ имѣющю на нѣ» — без указання на кого) та загалом справляють враження таких, що стоять на не належному місці. При детальному розгляді видно, що їх неможливо логічно приєднати до попередніх без доволі натягнутих пояснень. Так, початок першого такого повідомлення («Потом же посла с братомъ . и (со) снѣмъ Романомъ . люди своя . и взаста Городень») стоїть фактично після завершення усіх попередніх «сюжетних» ліній. Перед цим нам розповідають, що литовський похід Данила та його союзників закінчився взяттям усієї Новгородської землі «ѡтоуда же возвратишася в домъ свои»²³, а союзні Данилові ятвяги не встигли прибути йому на допомогу «зане снѣзи велицѣ

бы^и»²⁴. Тобто ми маємо тут завершення великого повідомлення про війну Данила із Міндовгом, що починається оповіддю про вигнання останнім родичів: «Въ то же лѣ^ѣ изгна Миндогъ . снѡвца своего . Тевтевила»²⁵. Таким чином, «додаткові» «литовські повідомлення» мають оповідати про якийсь інший конфлікт Данила та Міндовга. Однак, здається, це не так. Початкова звістка виглядає надзвичайно підозріло: уважного читача безсумнівно здивує недоречне, але послідовне використання двоїни (виділене жирним) та відсутність будь-якої уточнюючої інформації:

Потом же посла (хто?) с братомъ . и (со) снѣмъ Романомъ . люди своя . и **взаста** (хто?) Городень . а сама **воротистаса** (хто?) ѿ Бѣльска потом же посласта . многы своя пѣшьць . и коньники на гра^а (який?) ихъ (чий?) и плѣниша всю страну их (чию?)²⁶.

Як ми бачимо, двоїна у цьому тексті сигналізує, що слова «и (со) снѣмъ Романомъ» є (не особливо вдалою) вставкою. Це змушує думати, що йдеться про Данила та Василька (судячи з усього, згадка про Романа була обумовлена тим, що далі йдеться про Войшелка та передачу Романові Новогрудка). Якщо ж прибрати Романа, то текст зовсім втрачає конкретику²⁷. Частково ситуацію прояснює наступний текст — «Миндог же посла снѣ си . и воева школо Турьска» — тобто стає зрозуміло, що йдеться про те саме протистояння Данила та Міндовга, оповідь про яке була вже завершена. Однак далі ми бачимо повідомлення, що Міндовг присилає до Данила, «проса мируу и хота любви в сватъствѣ»²⁸ (і ми знаємо з подальшого викладу, що сватання було успішним і Данило уклав із Міндовгом мир²⁹). Утім, наступне повідомлення заплутує читача ще більше:

тогда же . **Тевтиль прибѣже** к Данилоу . и *Жемоить и Іатвазь река* . яко Мндовгъ . оубѣди ѿ (кого?) [*и Жемоить и Іатвазь*] . серебромъ многимъ . Данилоу же гнѣвъ имѣющю на нѣ (кого?)³⁰.

Можна припустити, що виділені курсивом фрагменти («и Жемоить и Іатвазь») були вставлені пізніше та потрапили не на своє місце. Гадаємо, за задумом автора, вони мусили стояти після «оубѣди ѿ». Однак чи це «ѿ» відноситься до жемаїтів та ятвягів? У тексті, що передує цим повідомленням (та створює контекст для них), сріблом переконують лише німців. Спочатку «Викынтъ же оубѣди ѿ серебромъ . и дарми многими» дати допомогу проти Міндовга³¹, а згодом — Міндовг, що «перекупає» лояльність ризького єпископа Андрія на свою користь³². Таким чином, можна спробувати реконструювати принаймні останнє повідомлення в наступний спосіб: «Тевтиль прибѣжек Данилоу . река . ѿко Мндовгъ . оубѣди ѿ [*и Жемоить и Іатвазь*] . серебромъ многимъ . Данилоу же гнѣвъ имѣющю на нѣ (нѣмцев)».

Короткий аналіз цих «литовських звісток», що передують «хронологічній вставці», показує, що це набір заміток, які не становлять сюжетного цілого

та — що важливіше — повторюють інформацію, яка вже була викладена або ще буде викладена далі. Це приводить нас до висновку, що ми маємо справу з чернетковими записами.

Таким чином, можемо констатувати дуже схожу ситуацію в обох випадках, коли завершений (чистовий) текст супроводжується очевидними чорновими текстами.

1. «Хронологічна вставка» / «литовські повідомлення».
2. «Оповідь про похід Куремси» / «уринок про похід Ізяслава на Галич».

Як видається, цьому можна запропонувати наступне пояснення: автор завершених повідомлень використовував своєрідні «зворотки», аркуші, заповнені з однієї сторони чорновими записами, що могли бути «забраковані» самим автором (на їх місце у кінцевій версії тексту літопису було поставлено щось інше — наприклад, оповідь про литовських богів). А пізніше, під час компонування всього тексту *ГВл* ці «чернеткові» тексти були переписані (інколи навіть підредаговані) й вставлені у те місце, до якого були прикладені в оригінальному рукописі. Визначення певного місця для текстів з цих аркушів відбувалося, як ми гадаємо, за більш-менш подібною тематикою. Саме тому, похід Ізяслава на Галич (оповідь, вочевидь, стосується викладу за 1230-ті рр.) разом з оповіддю про похід Куремси, потрапив у татарські повідомлення 1250-х рр. Литовські уривки були приєднані до повідомлень про війну Данила та Міндовга разом із текстом «хронологічної вставки», що містилася на звороті цього аркушу.

Підтвердженням цієї гіпотези може слугувати співмірний обсяг розглянутих вставок (нумерація уривків за гаданою хронологією створення³³; порядок розташування в таблиці — порядок слідування в тексті *ГВл*)³⁴:

	Тексти	Кількість рядків	Кількість знаків
1.	«Литовські повідомлення»	8,5	322
3.	«Хронологічна вставка»	7	269
4.	«Оповідь про похід Куремси»	7,5	271
2.	«Уринок про похід Ізяслава на Галич»	4	140

Як бачимо, завершені повідомлення мають однаковий обсяг, натомість тексти, які ми пропонуємо вважати чернетковими, — варіативний, однак такий, що не набагато перевищує обсяг завершених текстів³⁵. Цей підрахунок говорить нам про однаковий розмір аркушів, а також про те, що завершені оповіді писалися стандартним почерком (очевидно, як і основний текст). Натомість уривчасті чернетки могли писатися більшим чи меншим кеглем.

Цікавим підтвердженням нашої гіпотези може служити текст, що передує «литовським повідомленням». Нагадаємо, що у ньому теж йдеться про литовські справи і він теж, очевидно, належить нашому авторові. На це

вказують схожі звороти та мотиви в обох текстах. Наприклад, уже згадуване «оубеди я серебром многим» / «оубеди я серебром и дарми многими» (Викінт) / «и оубеди и дарми многими» (Міндовг). Або згадка про безіменний «град ихъ», на який посилають війська у чернеткових «литовських повідомленнях»³⁶ та повторюване «град» (слово вживається 4 рази на невеликому обсязі тексту) щодо литовських міст у попередньому тексті: «град именем Ворута», «град Выкинтовъ именем Твериметь»³⁷.

У цьому тексті читається (також цілком завершена) оповідь про «льстиве» хрещення Міндовга (поч.: «Миндогъ же посла к папѣ . и приа крѣщние» — кін. «и поганьство свое явѣ твораше»)³⁸. Її обсяг збігається з обсягом «хронологічної вставки» та оповіді про похід Куремси і складає 7,5 рядки (272 знаки), що говорить про належність цієї оповіді до кола аналізованих фрагментів. Однак відмінність цього тексту полягає у тому, що він усе ж потрапив на те місце, яке йому призначив автор. Наявність цього фрагменту доводить головну ідею нашої розвідки: методика одного з авторів *ГВл* полягала у написанні невеликих завершених оповідань, які він мав намір використати в певних місцях своєї роботи. Деякі з цих текстів, очевидно, потрапили на призначені для них місця (можливо, і ці тексти були написані на «зворотках»), однак при вписуванні у потрібне місце автор викинув чернеткові записи). Разом з тим, залишилися фрагменти, для яких місця не знайшлося, або в автора до них так і не «дійшли руки».

1 ПСРЛ 2: 777, 820, 829.

2 Судячи із прикладів, наведених у словниках, зворот «овогда ... овогда» у ранніх пам'ятках (до XIII ст.) зустрічається теж не надто часто, інколи переходячи з одного тексту певної традиції до іншого. Наприклад, цей зворот є у текстах борисоглібського циклу, у *Чтении о житии и погублении та Сказании про Бориса і Гліба*, де він повторюється майже дослівно: «овогда свѣщѣ, овогда столпъ огонь съ нѣбсѣ сушь» (*Чтение*); «овогда бо видѣша стълпъ огонь овогда свѣщѣ гороуощѣ» (*Сказание*). Також цей зворот фіксується у *Житії Феодосія Печерського* XII ст. («начатъ ѿтолѣ бранити ємоу. овогда ласкою овогда же грозою. друогици же биющи и»); *Пандектах Антиоха* XI ст. («овогда молитиса, овогда же ни»); *Ізборниках Святослава 1073 та 1076 рр.* (відповідно — «Како глет апль: овьгда не боудѣте несъмыслини, овьгда не боудѣте мѣдри въ себе» та «любить князь война стовашта и боржшагоса съ врагы. и овогда ѿбо оуазваюшта овогда же оуазваема»); *Єфремовській кормчій* XII ст. («овьгда и въ дхъ прѣложи. овьгда же въ тѣло») та *Лобковському пролозі 1262 чи 1282 рр.* («швьгда бо бе-срачицѣ. швогда же бе-свиты възвращашеса домовъ») (див.: Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 2. СПб., 1902, 595; *СДРЯ* XI–XIV, т. VI, М., 2000, 66–67 (прикладі за XIII ст.)).

3 Для зручності читача, у важливих випадках ми подаємо посилання на обидва видання давньоруського перекладу *Історії іудейської війни* Йосифа Флавія. Посилання оформлені за наступним зразком: для видання 2004 р. («*История иудейской войны*» Йосифа Флавія: *Древнерусский перевод*. Т. 1. М., 2004) перше число означає сторінку видання, друге — аркуш рукопису (буква вказує на стовпчик), числа у нижньому індексі означають рядки; для видання Н.А. Мещерського — перше число означає сторінку видання, у нижньому індексі подано рядки.

4 «*История иудейской войны*» Йосифа Флавія: *Древнерусский перевод*. Т. 1. М., 109, 367_{27–28}. Мещерский Н.А. *История иудейской войны Йосифа Флавія в древнерусском переводе*. М., Л., 1958, 211_{11–12}. Тут і далі текст подано за *Архівським списком*, якщо не вказано інше.

5 «*История иудейской войны*» Йосифа Флавія: *Древнерусский перевод*. Т. 1, 166, 394_{5–6}. Мещерский Н.А. *История иудейской войны Йосифа Флавія*, 262_{10–11}.

6 «*История иудейской войны*» Йосифа Флавія: *Древнерусский перевод*. Т. 1, 333, 452 б₄₀–452в_{6–7}. Мещерский Н.А. *История иудейской войны Йосифа Флавія*, 403_{7–12}.

- 7 ПСРЛ 2: 820.
- 8 «История иудейской войны» Иосифа Флавия: Древнерусский перевод. Т. 1, 368, 464^в₂₁; Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия, 432²³.
- 9 «История иудейской войны» Иосифа Флавия: Древнерусский перевод. Т. 1, 284, 436^б₂₈₋₂₉; 293, 439^б₇₋₈; 300, 441^в₂.
- 10 I. Lemeškin, *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas. Pagal Archivinį, Varšuvos, Vilniaus ir J. Zabelino nuorašus* (Vilnius, 2009), 168–169.
- 11 «История иудейской войны» Иосифа Флавия: Древнерусский перевод. Т.1., 179, 402^б₅. У Флавія взагалі доволі частотним є вираз «оулучити» що-небудь: «нѣкую власть» (354^б₂), «прошеніє» (370^б₃₀), «оупованиа» (413^а₁₆), «дарование» (465^б₃₈₋₃₉).
- 12 ПСРЛ 2: 810. Слово «хотение» взагалі зустрічається лише у «галицькій» частині (ПСРЛ: 2, 809, 821, 834).
- 13 I. Lemeškin, *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas*, 170-171.
- 14 Толочко О.П. Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису. *Ruthenica*, XIII (2016), 181–183.
- 15 Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М. Истрина*. Подг. изд., вступ. статья и приложения М.И. Чернышевой. М., 1994, 17. Нумерація сторінок подається за наскрізною нумерацією цього видання.
- 16 ПСРЛ 2: 820. «Евъсѣвии (Х.П. евсєвіи) и Памѣфильво (Х. памфилово)» (з першопочатковим читанням в *Ипатіївському списку* «Памфилово»). Тобто гаданою початковою формою була, очевидно, «Евъсѣвий Памфиловъ», що відповідає формі «Евъсѣвіємъ Панфиловымъ» (у давальному відмінку) вступу до *Хроніки Малали* (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы*. 1994, 17). Збіг форми імені Євсевія Памфіла (другої його частини) є дуже промовистим, адже у XVIII книзі *Хроніки*, з якої запозичено майже всі розрахунки (Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи. *ИОРЯС*. 1926. Т. XXXI. Л., 1926, 107, Толочко О.П. Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису, 178–181), форма імені — «Євсѣя Памфилиисаго» (родовий відмінок) (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы*. 1994, 358⁷, Книга XVIII). Аналогічне читання зустрічається у VIII книзі — «Євсєвии Памфилийскыи» (називний відмінок) (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы*. 1994, 220⁶, Книга VIII). Тобто численно переважає некоректна форма імені. Більш коректним перекладом грецького Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου/(род.) Εὐσέβιου τοῦ Παμφίλου (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы*. 1994, 238–239, 361–362) якраз є «Євсєвій Памфілов». Євсєвій узяв собі друге ім'я на честь свого друга та вчителя Памфіла. У грецькому варіанті частка ὁ/τοῦ означає «принадлежность, ту или иную связь (родственную, пространственную и т.д.)» (Дворецкий И.Х. *Древнегреческо-русский словарь*. Т. 2. М., 1958, 1149) Євсєвія до Памфіла. Один із перекладачів Малали подав це як «Памфилийский», що більше відповідає географічній прив'язці. Початок же, очевидно, перекладала більш досвідчена людина, тому на початку ми бачимо правильну форму, яку запозичує наш автор.
- 17 ПСРЛ 2: 820.
- 18 Толочко О.П. Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису, 184–186.
- 19 ПСРЛ 2: 829.
- 20 ПСРЛ 2: 777.
- 21 Толочко О.П. Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису, 178–181.
- 22 ПСРЛ 2: 819–820. Зауважимо, що тут уперше й востаннє у «галицькій частині» згадано Більськ. Наступні згадки вже походять з кінця «волинської частини».
- 23 ПСРЛ 2: 819.
- 24 ПСРЛ 2: 819. Тут варто відзначити, що повідомлення про ятвягів у цьому епізоді виглядає вставним. Схоже, що першопочатково текст читався: «Наоутрѣа же плѣниша всю землю Новгородскоую . ѿтоуда же возвратишасѧ в домъ свои . (Ятвѧзем же поѣхавши на помощь Данилоу . не могоша доѣхати . зане снѣзи велицѣ бы^и . ѿтоуда же возвратишасѧ .) с помощью Бѣжию . приемше плѣнь великъ». Курсивом виділена фраза, що потрапила не на своє місце, розірвавши оповідь. Подвосня «ѿтоуда же возвратишасѧ» якраз може сигналізувати, що переписувач не зрозумів, куди має вставити цю ремарку.
- 25 ПСРЛ 2: 815.
- 26 Текст подано за *Хлебниковським списком*.
- 27 Варто відзначити, що на початку оповіді про вигнання Міндовгом родичів також уживається двоїна, коли йдеться про Ердивіла та Вікінта, що теж теж були братами.
- 28 ПСРЛ: 2, 820.
- 29 ПСРЛ 2: 830. Повідомлення про це ми читаємо якраз після загадкового походу Ізяслава на Галич.
- 30 ПСРЛ 2: 820

- 31 *ПСРЛ* 2: 816.
 32 *ПСРЛ* 2: 816.
 33 Точкою відліку для розмірковування про послідовність створення аналізованих текстів стала «хронологічна вставка». Як уже було сказано вище, у цьому тексті ми спостерігаємо пряму залежність від зразка при запозиченні подвійного «овогда» (*Історії іудейської війни* Флавія), тож уважаємо саме її початковою, а «Оповідь про похід Куремси» — більш пізньою. Що ж до хронології появи чернеткових текстів, то тут немає ніякої певності, і, зрештою, послідовність їх створення не має значення для даної розвідки.
 34 Підрахунки проведені за гарвардським виданням *Хлебниковського списку: The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kij (Xlebnikov) and Četvertyns'kij (Pogodin) Codices* (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 8) (Cambridge, MA, 1990), 698–699, 705. Знаки підраховано без виносних літер.
 35 Тут варто відзначити, що обсяг одного із цих «литовських повідомлень» — про посольство Міндовга до Данила — становить 59 знаків. І цей текст легко виокремлюється з-поміж решти. Усе це може свідчити, що спочатку обсяг чернеткових «литовських повідомлень» складав приблизно 263 знаки, а інформацію про посольство Міндовга було приписано меншим почерком.
 36 *ПСРЛ* 2: 819.
 37 *ПСРЛ* 2: 818.
 38 *ПСРЛ* 2: 817.

Вадим Арістов, Катерина Кириченко

«Имамъ правдоу во сердци своемъ»

Винесені у заголовок цієї замітки слова є вміщеною у *Галицько-Волинському літопису* під 1227 р. відповіддю Данила Галицького своєму тестеві Мстиславові Мстиславичу Удатному. Не в силі стримувати натиск угорсько-польських військ, які відібрали у нього Перемишль, Звенигород, Тереховль, Тихомль і розв'язали битву під Крем'янцем, Мстислав послав боярина Судислава Бернатовича

к затю своему князю Данилоу . рекъи не ѿстоупаи ѿ мене . ѿному же рекшо
 имамъ правдоу во срѣци своемъ¹.

Цей літописний «діалог» виник, на думку О.А. Купчинського, на основі документальних «актів епістолярного жанру», якими буцімто широко послуговувалися укладачі *ГВл*. Дослідник потрактував вкладений літописцем в уста галицького князя Мстислава заклик як адресоване Данилові Романовичу листовне запрошення прийти з військом у Галичину для об'єднаного виступу проти збройної коаліції угорського короля Андрія II. Так само й відповідь Данила, умотивовує учений, є епістолярним документом, текст якого був повністю перенесений галицьким книжником на сторінки літопису². Проте вагомим підстав уважати, що за прямою мовою, часто лаконічною, головних персонажів *ГВл* неодмінно ховається лист-записка, у нашому розпорядженні немає. Так само, як і вважати боярина Судислава Бернатовича професійним князівським листоношею.